

מה קורה כשבורחים מהחופש

אריך פרום הפליא למפות את סוגי החופש הניתנים לנו, ואת המחירים הכרוכים באימוץ או בדחייה שלהם

אריך פרום, אמריקני יליד גרמניה, היה פסיכואנליטיקן, פילוסוף חברתי, סוציולוג, ומעל לכל מבקר חברתי אשר חקר את יחסי הגומלין בין פסיכולוגיה וחברה. ספרו "מנוס מחופש" (1941) היה הסבר פסיכולוגי-היסטורי ראשון לניצחון הנאציזם והפשיזם. הספר הפך מיד לרב מכר וזכה להצלחה עצומה בכל העולם.

א

השאלה העיקרית שפרום התמודד עמה הייתה: אם מלחמת העולם הראשונה נחשבה על ידי רבים כקרב האחרון וסיימה כניצחון סופי לחופש, הרי רק שנים ספורות חלפו "ועלו משטרים חדשים שביטלו את כל מה שהושג בדורות של מאבק". משטרים אלה, לדברי פרום, "השתלטו על כל חייו החברתיים והאישיים של האדם" והכניעו את הכול, חוץ מקומץ אנשים, לסמכות שהיא מעל לכל ביקורת. "מנוס מחופש" מסביר מדוע "מיליוני גרמנים נלהבו לוותר על החופש שלהם באותה המידה שאבותיהם נלחמו להשיגו, ובמקום לשאוף לחופש ביקשו דרכים לנוס ממנו. ומדוע למיליונים אחרים כלל לא היה אכפת. הם לא האמינו שכדאי להילחם למען החופש, או אפילו למות עבורו". פרום ניתח בספרו את "מנגנוני המנוס", ו"הדפוסים הפסיכולוגיים של האופי הסמכותי והאוטומטי", או האופי האחדיד, הקונפורמיסטי, שהביאו למהפכה הנאצית של 1933.

"מנוס מחופש" שייך לסוגה חשובה של חיבורים שנכתבו על ידי גולים דוברי גרמנית כגון ארנסט קסירר, מקס הורקהיימר, תיאודור אדורנו, קרל פופר, ליאו שטראוס, חנה ארנדט ורבים אחרים, אשר במילותיו של המשורר וולט וויטמן היו "מעצבי שפה על חופים אחרים". שפתם ולשון המושגים שלהם עוצבו במאבק אידיאולוגי קריטי ברגע מקולל אחד בהיסטוריה של גרמניה. כולם כאחד ערכו מלחמת תרבות נגד הנאצים כדי להציל את הציביליזציה ההומניסטית המערבית. מבחינה זו הם שיקפו נאמנה את דברי הפילוסוף לודוויג ויטגנשטיין, שאמר בשנת 1931: "היהודי הוא בבחינת מדבר צייה, אך תחת שכבת הסלע הדקה נמצאת לבה מותכת של רוח ואינטלקט".

פרום כתב את ספרו בגלות. לאחר המהפכה הנאצית של 1933 הוא עבר לז'נבה ולאחר שנה עבר משם לאוניברסיטת קולומביה בניו-יורק. הוא לא שכח את סיוטי הפשיזם והנאציזם, כפי שניתן לראות במהירות ובחופזה שבהן חיבר את "מנוס מחופש". רק חמש שנים עברו מאז הגיעו לעולם החדש, לאמריקה, ומעט יותר משנה לקח לו לכתוב את הספר. כפסיכולוג, כפי שכתב, היה עליו "לתרום להבנת המשבר הנוכחי ללא כל דיחוי". באמצע שנות השלושים הוא עיצב את המתאר הרעיוני של הספר, בשנת 1939 הוא נתן לעמית שלו באוניברסיטה תוכן עניינים מפורט של הספר, ואת הכתיבה הוא סיים בשנת 1940. ברור שלפרום היה רעיון חשוב ביותר שיוכל להסביר את המהפכה הנאצית ואת זוועות מלחמת העולם השנייה. כפי שכתב, "הנושא אשר קרוב מאוד לליבי והוא מוטיב הספר הוא בעיית החופש והדאגה, או הפחד מחופש או המנוס מחופש". מטרתו הייתה לחקור את משמעות החופש לאדם המודרני, שהייתה בעיניו קריטית להבנת המשבר החברתי של ימינו. אין כל פלא שספרו זה נחשב לאבן דרך בפסיכולוגיה המדינית.

משבר צריך להוביל למעשה. פרום הצהיר כי הבנת השיקולים של הבריחה הטוטליטרית מחופש היא תנאי לכל פעולה שמטרתה

ניצחון על הכוחות הטוטליטריים ולכן קיווה כי לספרו תהיה הפערה על מהלך פעולתו, כדבריו. בהתבססו על קשר שאינו ניתן להפרדה בין אישיות היחיד ותרבות זמנו, על פי הגישה שאותה למד ממורו אלפרד ובר (אחייו של מקס ובר), טען פרום ש"יסוד התהליך החברתי הוא האדם, שאיפותיו ופחדיו, תאוותיו והגיונו, נטיותיו לטוב ולרע". עלינו להבין את פעולתם הדינאמית של התהליכים הפסיכולוגיים בנפש היחידים, או לחילופין לנתח את התרבות המעצבת אותם. הטיעון המרכזי של "מנוס מחופש" הוא ש"האדם המודרני, המשוחרר מקשרי החברה הטרומ-אינדיבידואליסטית [של ימי הביניים], שהעניקו לו בטחון ועם זאת הגבילו אותו, עדיין לא הגיע לחופש ממשי להגשמת עצמו, כלומר לביטוי אפשרויותיו השכליות, הרגשיות והאישיות. אמנם החופש הביא לאדם עצמאות ורציונליות, אך בודד אותו וכך הביא אותו להיות חרד וחסר אונים. בדידות זו היא כבדה מנשוא והברירה העומדת לפניו היא או מנוס לתלות ולכניעה חדשה, או התקדמות לקראת חופש חיובי, המבוסס על הביטוי הסגולי של אינדיבידואליות האדם". עוד קודם שישעיה ברלין כתב את מאמרו "שני מושגים של חירות" (בשנת 1958) כבר ניסח פרום את ההבדל הסגולי בין חופש חיובי לשלילי.

הפיכת האדם ל"אטום בודד" בחברה המודרנית, לצד הספקות והפחדים הכרוכים במצב זה, מסבירים למה רבים כל כך נוהים אחר מקלט בחברות טוטליטריות. האדם, לדברי פרום, יכול להתייחס בצורה ספונטנית לעולם באהבה ועבודה, על ידי ביטוי פעיל של אפשרויותיו הרגשיות והאינטלקטואליות. גישה זו "מובילה לאושר ולחופש חיובי". הדרך השנייה, כך סבור פרום, היא דרך של רתיעה, וויתור על החופש. ניסיון האדם להתגבר על בדידותו על ידי ביטול הפער שבין העולם לבינו. פתרון זה ניתן למצוא "בכל התופעות הנברוטיות", לדבריו, או בנטיית האדם לזאת על עצמאותו ולהתמזג עם מישהו או משהו שמחוצה לו, כדי להקנות לו חוזק שאין בו בעצמו. זו הדרך בה בחרו רבים שעה שפנו להיטלר ולנאציזם. חופש שלילי מסמל, כך כותב פרום, את "חוסר יכולת היחיד לעמוד לבדו ולבטא במלואן את אפשרויותיו". בניגוד לכך, החופש החיובי מסייע לנו לממש את הפעילות הספונטנית שלנו, משמע את חופש להגשים את עצמנו, או את החופש מכפייה.

בפסיכולוגיה ההיסטורית של פרום, הרנסנס היה נקודת המוצא: "אנחנו מתחילים בדיון על הרנסנס כיוון שתקופה זו היא תחילת האינדיבידואליזם המודרני", הוא כתב. זו הייתה בעיניו יציאת האדם מהקיום הקדם-אינדיבידואלי והכרה מלאה בעצמו כהוויה נפרדת. אך חופש זה הביא גם לכך ש"גן העדן אבד, והפרט ניצב בודד – יחיד ונוכרי שהוטל לתוך עולם חסר גבולות ורב אימה". מצב קיומי חדש זה, כך טוען פרום, הביא לרגש עמוק של אי-בטחון, חולשה, ספק, בדידות וחרדה. לפני הרנסנס, כך הוא כותב, "הכנסייה בימי-הביניים הדגישה את כבוד האדם ואת העובדה כי למאמצי יש תועלת; היא הדגישה את הדמיון בין אלוהים והאדם וכן גם את זכות האדם להיות בטוח באהבת אלוהים אליו". אך לאחר הרנסנס, הרפורמציה הפרוטסטנטית הפכה לערש של דוקטרינות דתיות חדשות, אשר נמתח מהן קשר ישיר אל הנאציזם והפשיזם.

לדעת פרום, הרפורמטורים הפרוטסטנטים מרטין לותר ז'אן קלווין תרמו תרומה עצומה למנוס מחופש של האדם המודרני. הראשון שיחרר את בני האדם מסמכות הכנסייה הקתולית, אך "הפך אותם לכנועים לעריצות גדולה פי כמה וכמה – זו של אלוהים הדורש כניעה מוחלטת וביטול היחיד האינדיבידואלי כתנאי הכרחי לגאולתו". לא ניתן להתעלם מהדמיון הברור בין התורה של לותר לזו של הנאציזם: "אמונת לותר הייתה ההכרה שבכדי להיות נאהב צריך להיכנע, פתרון דומה לעיקרון הכניעה המוחלטת של היחיד למדינה או ל'מנהיג'". כמו לותר, גם קלווין תרם רבות לדאגה ולספקות. המושג שלו בדבר "הגזירה מראש" שאלוהים קבע ביחס לנושעים ולחוטאים "מושג באפסות האדם. הנושא השולט בכלל מחשבתו הוא השפלה עצמית וחיסול הגאווה האנושית. רק מי שבז לעולם יכול להכשיר את עצמו לעולם הבא". כלומר, לדעת פרום קו ישיר מחבר בין הרפורמציה לנאציזם.

הרפורמציה הדגישה, אומר פרום, את רשעות האדם, אפסות הפרט וחולשתו כך שעליו להיכנע לכוח מחוץ לו. למרות כל ההבדלים, הוא כותב, קרוב לוודאי ששום תקופה מאז המאה ה-16 לא דמתה כל כך לזו שלנו מבחינת דו-המשמעות של החופש. זו הסיבה שפרום מצא זיקה הדוקה בין הרפורמציה לנאציזם, וזו הסיבה שבגללה הוא ראה בחקר המאות ה-15 וה-16 נקודת מוצא פורייה להבנת ההווה. שהרי מה שאפיין את חברת ימי-הביניים בניגוד לזו המודרנית היה היעדר חופש הפרט. פרום מתבסס על היסטוריון הרנסנס יעקב בורקהרדט, שטען כי לפני הרנסנס והרפורמציה האדם ראה את עצמו רק בבחינת בן גזע, עם מפלגה, משפחה או אגודה – כלומר רק לאור קטגוריה כללית. פרום השתמש בטענה של בורקהרדט בכדי לקדם את התזה שלו, אשר לפיה התמוטטות עולם ימי-הביניים נמשכה 400 שנים והיא הולכת ומסתיימת בתקופתנו. תהליך "האינדיבידואליזם האנושית, של הרס 'הקשרים הראשוניים'" הביא את פרום לסכם שהאדם המודרני התפתח בסופו של דבר לכדי אטום בודד בחברה.

פרום עוסק בחוסר האונים ואי הביטחון של הפרט המבודד בחברה המודרנית. מאחר שהאדם אינו יכול לשאת בדידות זו "הרי הוא לגמרי חסר אונים לגבי העולם החיצוני ולכן מפחד; שלימות העולם מתמוטטת בעיניו ולפיכך הוא מאבד כל נקודת התמצאות". משותק על ידי חוסר עזרה, הפרט נדחף לעבודות חדשה ומוצא ביטחון חדש ושברירי במחיר עצמיותו ועצמאותו. בקיצור, המנוס מהחופש משמעו שהאדם בוחר לאבד את עצמיותו כיוון שאינו יכול לשאת את בדידותו, והחופש השלילי מביא אותו, כאמור,

תומאס מאן חשב שהרפורמציה הפרוטסטנטית ציינה את תחילת "המיזוג הסמוי", הברברי, הממאיר, בין הרוח הגרמנית ובין הדמוני, כפי שניתן לראות ביצירתו "דוקטור פאוסטוס" (1947). פרום קרא עוד לפניו את מהלך ההיסטוריה הגרמנית לאור נקודת-מפנה היסטורית ייחודית זו כמובילה לזוועות הנאצים והפשיזם. הרפורמציה קידשה את האמונה בדבר אפסות הפרט, כהגדרתו, אי יכולתו להסתמך על עצמו, וכמיהתו לכניעה. זהו גם, כך קובע פרום, "הנושא העיקרי בדבריו של היטלר, אם כי חסר אצלו דגש על החופש והעקרונות המוסריים שבפרוטסטנטיות". גם פרום וגם מאן דחו את התיזה של מקס ובר, אשר קישר בין הרפורמציה הפרוטסטנטית ליצירת העולם המודרני. אך בעוד שהפרשנות האפוקליפטית של מאן את ההיסטוריה הגרמנית חושפת את הנתיב מלותר והרפורמציה אל ההריסות המעשנות של ערי גרמניה ושערי מחנות הריכוז, הרי שהפרשנות הפסיכולוגית של פרום חשפה בפעם הראשונה את התנאים להיווצרותה של המדינה הטוטליטרית, המבוססת על קונפורמיות, אחידות וכניעה לסמכות.

אביו זכאי הוא פחפסור אמריטוס להיסטוריה באוניברסיטה העברית

הערת המערכת: כל המובאות במאמר הן בתרגומו של המחבר.

תמונה ראשית: מתוך "הזרוע" (1888), וינסנט ואן גוך, Kröller-Müller Museum, Otterlo. תצלום: ויקיפדיה

מחשבה זו התפרסמה באלסון ביום רביעי 18 באוגוסט 2021 עלידי אביו זכאי.